

ТАЙЛБАРИ БЭШЭГ

«Буряад хэлэн» гэхэн курсын ажалай программа хадаа Россиин Федерациин хуралсалай Министерствын тогтоолнууд дээрэ үндэхэлжэ зохёогдоһон хуралсалай программа болоно:

- Федеральным законом от 29.12.2012 N 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации» (с изм. и доп., вступ. в силу с 24.07.2015);
- Федеральным государственным образовательным стандартом начального общего образования, утвержденным приказом Минобрнауки России от 06.10.2009 №373 (в ред. приказов Минобрнауки России от 26.11.2010 № 1241, от 22.09.2011 №2357, от 18.12.2012 № 1060, от 29.12.2014 № 1643);
- Федеральным государственным образовательным стандартом основного общего образования, утв. приказом Минобрнауки России от 17.12.2010 № 1897 (в ред. приказа Минобрнауки России от 29.12.2014 № 1644);
- Федеральным компонентом государственного образовательного стандарта (2004 года),
- Постановлением Главного государственного санитарного врача от 29.12.2010 №189 «Об утверждении СанПиН 2.4.2821-10 «Санитарно-эпидемиологические требования к условиям и организации обучения в общеобразовательных учреждениях» (в ред. от 24.11.2015),
- Примерной основной образовательной программой начального общего образования, одобренной решением федерального учебно-методического объединения по общему образованию (протокол от 8 апреля 2015 г. № 1/15, в ред. протокола № 3/15 от 28.10.2015);
- Примерной основной образовательной программой основного общего образования, одобренной решением федерального учебно-методического объединения по общему образованию (протокол от 8 апреля 2015 г. №1/5, в ред. протокола № 3/15 от 28.10.2015);
- Уставом школы;
- Основной образовательной программой школы.

Уран хайханай литература бэшэмэл үгын искуство, тиимэхээ уран зохоол зохоодоо, уран хурса, шэмэг удхатай үгэ гол түлэб аргануудай нэгэн болоно гэжэ хурагшадтаа ходоодоо хануулжа байха гэжэ программа зохёогшо дурадхана. /С.Ж. Балданов «Буряад хургуулийн программа. Буряад литература. V-XI классууд»/.

Нүгөө талаһаа, уран зохёол хүн тухай, тэрэнэй доторой байдал, хүниие тойрон байһан оршон байдал, байгаали, хүнэй ажабайдал, арад зоной ажамидал г.м. тухай зохёогдоһон байдаг. Бодото юумэнүүд, үнэн болоһон үйлэ хэрэгүүд, бодото байдал уран зохёолой, уран хайханай литературы үндэхэн боложо хэрэлэгдэдэг. Уран зохёолшо бодото байдал дээрэ үндэхэлжэ, тэрэниие ханажа ухаан бодолойнгоо хүсөөр, ханаагаараа тэрэниие уран гоё болгожо, ном соогоо уран хайханаар, гоёор зохёогдоһон байдал бии бодгодог. Энэ байдалын үнэн бодото байдалда адлирхуу байдаг. Тиимэхээ хурагшадта ойлгуулха шухала гэжэ хараалагдана.

Уран хайханай литература гү, али уран зохёол шудалан үзэлгын гол **зорилгонууд** гэхэл:

- уран хайханай литература хүнэй, хүн түрэлтэнэй ажамидалда тусхай хуури эзэлдэг, тэдэнэй хүгжэлтэдэ айхабтар ехэ шанартай гэжэ ойлгуулха;
- уран хайханай литература шудалан үзэлгэ хадаа түрэл арадайнгаа ба бэшэшье арадуудай соёл болборсол, ёһо заншал ойлгожо абалгын тусгаар арга гэжэ ойлгуулха;
- искуствын этико-эстетическэ компонент байгуулха гуманитарна ойлгосонууды тайлбарилжа үгэхэ;
- уран зохёол уншаха дуратай болгохо, гоё хайханиие наринаар ойлгодог мэдэрэл хүмүүжүүлхэ;
- бодото байдал, ажабайдал ба искуство, оршон тойрониие зүбөөр сэгнэжэ, тэдэндэ үнэтэй сэнтэйгээр хандахые хургаха;

- аман ба бэшэмэл хэлэлгэдэ хургаха, тэрэниие хүгжөөхэ;
- хурагшад уран найханай зохёол зүбөөр, хүсэд дүүрэнээр хадуужа абаха, шэнжэлжэ, сэгнэжэ хураха гол түлэб теоритико- литературна, эстетическэ ойлгосонуудтай болохо ёготой.

Уран найханай литература зүбөөр, хүсэд дүүрэнээр, гүнзэгыгөөр ба өөрынгөө ажамидалда тухайгаар ойлгожо абахын тула хурагшадые ойлгомжын аппараттай болгохо. Ушар иимэһээ программа дотор литературы теоридо онсо анхарал хандуулагдана.

9-дэхи классай литературы курс хурагшадые уран зохёол абьяастайгаар уншаха дуратай, хоторхойгоор, тодо зүбөөр уншаха шадабариинь хүгжэхэ, уншанан зохёолоо ухаандаа буйлуулан, удхыень зүбөөр элirүүлэн ойлгодог, һонирходог болгохоһоо гадна хурагшадай зохёол шудалан, шэнжэлэн үзэхэ эхин дадалнуудые бүридүүлхэ, түрэлхи литература тухайгаа юрэнхы мэдэсэтэй болгохо гэхэн зорилгонуудые табина.

9-дэхи класста буряад литературы программа соо оруулагдаһан зохёолнууд бүхыдөө эхинһээ адаг хүрэтэр уншагдахааа гадна, шэлэгдэн абтанан эпическэ зохёолой зарим хэһэгүүд уншагдахаар хараалагдана. Зохёолой удха тухай хөөрэлдөөн, эхин шатын шэнжэлэл хэжэ һуралга имагтал литературна текст дээрэ хүдэлэлгэһөө эхитэй. Тиимэ дээрэһээ эндэ хурагшад тахандан хэлэхэ багшы нүгэдэ тусгаар эрилтэ табигдана.

Уран зохёолой гол удха, байгуулга, хэлэ зүбөөр ойлгуулха, хурагшадай һанал бодол зүбөөр бүридүүлхэ, ухаан бодолоо хэлэжэ хургаха хэрэгтэй. Класс бүхэндэ хэлэ хүгжөөлгөөр тусгаар саг хараалагдана.

Энэ программа зохёогдоходоо, баазова теоретико- литературна ойлгосонууд дээрэ үндэһэлжэ, тэдэниие гол принцип болгон байгуулагдаа. Класс бүхэндэ өөр өөрын баазова теоретико – литературна ойлгосо онсологдоо гэбэл иимэ:

9- дэхи класста – уран зохёол ба ёһо заншал.

Иигэжэ 9-дэхи класста теоретико- литературна ойлгосонуудые үгэлгэ хадаа урда жэлнүүдэй программанууд соо хэрэглэгдэдэг байһан тематическа, хронологическа болон историко- литературна принципүүдтэ харша бэшэ, харин хэрэгтэй нэмэринь болоно. Хурагшад ганса историко- литературна бэшэ, мүн баһа теоретико-литературна талаар мэдэсээ үргэдхэхэ бэшэ, харин литературы теорёор һайн баазова ойлгосонуудтай байха ёготой. Уран найханай литература үзэлгэ, тэрэниие шэнжэлэлгэ теорико- литературна ойлгосонуудтэйгөөр бээлүүлэгдэдэггүй. Тиимэһээ тэдэнэр теоретическэ ойлгосо мэдэсэнүүдые ба уран зохёол шудалан үзэлгын шухала зэмсэг болоно.

Тус программа 9 класста литература үзэлгын гол шэглэлнүүдые иигэжэ тодорхойлжо үгэнэ:

9- дэхи класс - уран найханай литературы үгын искусство гэжэ шэнжэлэн үзэлгэ болоно.

Хурагшадые **литература үзэлгын талаар** хургахын тула ямар **зорилгонууд** табигданаб гэбэл иимэ:

9-дэхи класста –эстетическэ анализ хэжэ хургалга.

Литература шудалан үзэлгэ 9- дэхи класста ехэ удха шанартай.

Энээндэ анхаралаа хандуулха хэрэгтэй. Юуб гэхэдэ, 9-дэхи класста хурагшадай урда жэлнүүдтэ ойлгожо абаһан мэдэсэ, шадабари бүридхэгдэжэ ябталагдана ба хурагшадые историко - литературна курс үзэлгэ ябталагдана.

Тус программа дотор түрүүшынхиез буддын шажанай хургаал, тэрэнтэй нягта холбоотой бурхан багшын хургаалнууд дээрэ үндэһэлжэ зохёогдоһон зохёолнууд оруулагдаа. Гэбэшье шажан мүргэл тухай ганса дунда классуудта үзөөд үнгэрхэ бэшэ, харин Буддын шажанай, бөө мүргэлэй хургаалнуудые бүхы классуудта дурдажа, хурагшадта һануулжа, мэдүүлжэ байха хэрэгтэй.

Программа дотор нилээн ехэ һуури арадай аман зохёолнуудта үгтөө. Юуб гэхэдэ, энээнгүйгөөр литературы асуудалнууд, илангаяа уран найханай ёһо заншал, литературна хүгжэлтын, ментальна ёһо заншалнууд г.м. хүсэд һайнаар ойлгогдохогүй. Гэхэтэй хамта

уран найханай литература хадаа арадай аман зохёолой үргэлжэлэл гэжэ хэлэхэдэ болоно. Мүнөө үеын литературна зохёолнууд аман зохёолнуудгүйгөөр бэшэгдэнэгүй.

Нурагшадай үргэн дэлисэтэй байхын хажуугаар, түрэл литературага найнаар ойлгожо абахын тула программа дотор буряад литературада бии болоһон шэнэ зохёолнууд оруулагдаа. Хуушан программнууд соо, номууд соо байһан зарим зохёолнууд гаргагдаһан, зариманиинь классуудаар хэлгэгдэн үгтэһэн байна. Коммуникативно- творческо ажалнуудые хэрэглэжэ болохо байна.

Тус программа соо нурагшад гол түлэб иимэнүүд **онол шадабаритай болохо** гэжэ хараалдагдана:

- үзэг бэшэгэй талаар зүбөөр, алдуугүйгөөр ба удхатайгаар (удхыень ойлгожо) уншаха оньһон аргатай, дадалтай болохо;
- уран хурсаар уншаха шадабаритай болохо;
- уран зохёолые сюжетно- композиционно нэгэдэл гэжэ хадуужа абаха;
- уран зохёол дотор авторыень, тэрэнэй зохёол соо зураглагдаһан геройнуудта ба үйлэ хэрэгүүдтэ, ушарнуудта, уншагшадта хандалгы ойлгожо абаха;
- уран зохёол дотор этическэ, социальна- историческа ба нравственна- философско проблематика илгаруулха шадабаритай болохо;
- уран зохёолые ба тэрэнэй хубинуудые хаба соогоо бэеэ даагаад анализ хэхэ шадабаритай болохо;
- уран зохёолдо үндэһэ баримтатай эстетическэ сэгнэлтэ үгэжэ шадаха;
- уран зохёолые соёл болон ёһо заншалтай холбожо, тайлбарилха шадабаритай болохо;
- диалог ба монолог зүбөөр хэрэглэжэ, хэлэжэ шадаха болохо;
- элдэб янзын бэшэмэл ажалнуудые бүтээхэ шадабаритай болохо;
- шэнжэлгын ажалнуудые хэхэ шадабаритай болохо.

Тус предметэй нурагсалай түсэблэл соо ороһые зураглалга

Уран бэшэмэл йгын искусство, тиимэһээ уран зохоол зохооходоо, уран хурса, шэмэг удхатай йгэ гол түлэб аргануудай нэгэн болоно гэжэ нурагшадтаа хододоо һануулжа байха гэжэ программа зохёогшо дурадхана. /С.Ж. Балданов «Буряад нургуулийн программа. Буряад литература. V-XI классууд»/.

Ажалай программын тайлбари бэшэг иимэ хубинуудһаа бйриденэ: нурагсалай- тематическа тисэб, программын байгуулга ба удха, нурагшадай мэдэсэ шадабариин гол эрилтэнийд, календарно-тематическа тисэб, жэлэй һийлдэ шалгалтын даабари, нурагсалай- методическа хангалга.

Тус программа 5 жэлдэ зохёогдоо. Багша программын «Каледарна – тематическа түсэблэлгэ» хубилгаха эрхэтэй. 9-дэхи класста буряад уран зохоол үзэлгэдэ тэдхэмжэ болохо тусхай программа зохёогдоһон байна.

Мүнөө үедэ шабинарай бэе махабад бэхижүүлхэ, элүүр энхые сахиха тухай асуудал гол асуудал болоод байна. Тиимэһээ энэ нурагсалай программаар үзэгдэхэ материал үхибүүдэй ухаан бодол болон һанһандань таарамжатайгаар зохёогдонхой.

Энэ тайлбари бэшэг соо үгтэһэн дурадхалнуудта багша творческо хандажа, нурагшадайнгаа һаһа, бэлэдхэл, мэдэсэ, шадабари хараадаа ябан ажаллаха. Сээжэлдэхэ зохёолнууд класс бүхэндэ багшын үзэмжөөр үгтэхэ гэжэ хараалагдана.

Буряад литературын хэшээлдэ нурагшадай һанһандань болон ухаан бодолдонь тааруулжа, мэдэсэ, шадабариды табигдаха гол эрилтэнууд

Нурагшад гол түлэб иимэ юумэнүүды мэдэхэ ёһотой:

- уншажа байһан зохёолойноо автор тухай, номой нэрын удха тайлбарилга;
- уран зохоолшоной намтарһаа тон шухала мэдээнүүды;
- уран зохёолой текстнүүды;

- шудалан үзэжэ байһан зохёолой герой болоод гол үйлэдэгшэ нюурнууд тухай, зохёол соохи шухала үйлэнүүдые мэдэхэнээ гадна, тэдэнэй хоорондохы харилсаа холбоонуудые, типическэ удха шанар;

- уран зохёол бэшэхэ гол шухала аргууд, зураглалай янзунууд, зохёолой темэ, идея, гол удха, уран зохёолой геройнууд, сюжет г.м. литературна теориһоо ойлгосонуудые;

- байгуулгын (композицийн) шухала онсо янзунуудые, хэлэнэй зураглан тодорхойлох арга хэрэгсэлнүүдые;

- программын эрилтын ёһоор сээжэлдэнэн шүлэгүүдые, эпическэ зохёолой хэһэгүүдые;

- литературна зан абари (характер), литературна тип, романтизм, реализм гэхэн ойлгосонуудай шухала шэнжэнүүдые г. м.

Һурагшад иимэ юумэнүүдые хэжэ шадаха ёһотой:

- уран зохёолшын зохёол соогоо бэшэнэн уран зураглалые хөөрөжэ;

- уран зохёолшын зураглаһан зурагыг ухаан бодолдоо, сэдхэлдээ бии болгожо;

- үзэжэ байһан зохёолой гол шухала үйлэнүүдые (эпизодуудые), үйлэдэгшэ нюурай хэлэнэн үгэ, хэрэг г.м. бусад олон юрын үйлэнүүдхээ илгажа;

- зохёол соохи үйлэнүүдэй болоһон шалтаганы, сагы, тэрэнэй хойшолонгыг элирүүлжэ;

- үзэжэ байһан зохёолой хэлэнэй уран аргуудые, байгаалийн зураглалнуудые текст сооһоо илгажа;

- зохёолой идеяны болоод уран хайханы талыг харуулалгада сюжетэй зүйлнүүдэй (үйлэн хүгжэлтын эхин, үйлэн уялдалга, үйлэн хүгжэлтын эгээл дээдэ шата) үүргэ болон гол проблематика элирүүлжэ;

-үзэгдэжэ байһан зохёолнуудай байгуулгын (композицийн) зүйлнүүдые илгажа;

- зохёолой удха задалан харуулхадаа, геройн үүргэ ба геройдо үгэнэн авторай сэгнэлтэ эли тодо болгожо;

-зохёолой геройнуудай өөр өөрын ба бултандань хабаатай шэнжэнүүдые тодорхойлон, характеристикэ үгэжэ, тэдэндэ авторай ямараар хандажа байһыг элирүүлхэ зорилготойгоор геройнуудые зэргэсүүлжэ;

-уран зохёолнуудай текст лирическэ, эпическэ, драматическа жанрай байһаарнь тэдэниень хараадаа абажэ, тодоор, уранаар уншажа;

-уран зохёолой геройнуудта характеристикэ үгэхэ сложно түсэб табижа;

-үзэжэ байһан зохёолой геройнууд тухай, тэдэндэ авторай ямараар хандажа байһыг хараадаа абан, һурагша бүхэнэй, бүхы һурагшадай зэргэсүүлһэн аман гү, али бэшэмэл өөрын бодомжолготой найруулга (сочинени- рассуждени) зохёожэ;

- монологическа хэлэлгэ һайнаар хэрэглэжэ, өөрынгөө һанамжа ойлгосотойгоор хэлэжэ, тэрэнээ ойлгуулжа, баримталжа, хамгаалжа;

- түсэб табижа, тэрэ тоодо тезиснэ түсэб, мүн литературна - критическэ статьянуудаар конспект бэшэжэ;

- нэгэ гү, али хэдэн материалнууд дээрэ үндэлһэн, литературна темээр элидхэл, сонохол (сообщени) гү, али реферат бэлдэжэ;

- үзэнэн зохёолоор гү, али хэдэн зохёолнуудаар проблемнэ шэнжэтэй аман ба бэшэмэл бодомжолготой сочинени (сочинени- рассуждени), тэрэ тоодо зэргэсүүлһэн характеристикэ зохёожэ, мүн литературна ба публицистическэ темэнүүдээр бодомжолготой сочинени зохёожэ;

-литературын асуудануудаар бэшэнэн хүдэлмэринүүдээр тезисүүдые ба конспектнүүдые табижа;

-бээ даагаад уншаһан номоор, хараһан кинофильмүүдээр, теледамжуулгануудаар, жүжэгүүдээр, уран зурагуудаар, шагнаһан хүгжэмөөр рецензи гү, али һанамжа бэшэжэ;

- уншаһан номой справочна аппарат, мүн литературна терминүүдтэй словарь, шэнэ толинуудыг хэрэглэжэ г.м.

Мүнөө үедэ шабинарай бэе махабад бэхжүүлхэ, элүүр энхыг сахиха тухай асуудал гол асуудал болоод байна. Тиимэһээ энэ һуралсалай программаар үзэгдэхэ материал үхибүүдэй ухаан бодол болон һанандань таарамжатайгаар зохёогдонхой.

Багша творческо хандажа, хурагшадайнгаа наһа, бэлэдхэл, мэдэсэ, шадабари хараадаа абан ажаллаха ёһотой. Сээжэлдэхэ зохёолнууд класс бүхэндэ багшын үзэмжөөр үгтэхэ гэжэ хараалагдана.

Тус ажалай программа тематическа, социально- историческа, хронологическа, историко- литературна, теоретико – литературна принципүүды баримталжа байгуулагдаа.

Программын бүридэл

Введение. Литература и её роль в духовной жизни человека. Формирование потребности общения с искусством, возникновение и развитие творческой читательской самостоятельности.

Теория литературы. Литература как искусство слова (углубление представлений).

Письменные произведения бурятского народа XVIII- XIX веков

Просветительская деятельность у бурят (обзор). Просветительская деятельность Я.А. Болдонова, А.В. Игумнова, М. Махусаева, Б. Норбоева, Ц. Онгодова, Н.С. Болдонова, Р. Номтоева, Цэдэнжаб Сахарова, М.Н. Хангалова, Г. Цыбикова и др. Влияние выдающихся русских ученых О.М. Ковалевского, Г.Н. Потанина и др. на развитие науки и образования у бурят. Научная деятельность Д. Банзарова.

Из родной (бурятской) литературы I половины XX века

Мүнхэ Сарьдаг (Б.Ц. Найдаков). Жизнь и творчество (обзор). Критическая деятельность.

«Саяандаа»/ «Саянам». Ощущение разлада лирического героя с окружающей средой, выражение боли и сострадания за родную природу.

Д.Д. Дашиинимаев. Жизнь и творчество (обзор). Поэт - реформатор бурятского стихосложения. Своеобразие внедрения силлабо-метрической системы (ритм, рифма). Изображение природы в стихотворении «Мүнхэ-Һарьдаг». Стихотворение «Тоёон»/ «Тоёон». Размышления автора о развитии промышленности в республике, самоотверженном труде рабочих.

Теория литературы. Ритм стихотворения (углубление понятия).

Ц.Г. Галсанов. Жизнь и творчество (обзор). Переводческая деятельность поэта. Темы, жанры лирики Галсанова. Стихотворения о героизме, мужестве, природе «Табан таанараа магтанам»/

«Хвалю вас пятерых», «Хэнгэргэ»/ «Кынгерга».

Из родной (бурятской) литературы II половины XX века

Д.О. Батожабай. Жизнь и творчество (обзор). «Багшашни хэн бэ?»/ «Кто твой учитель?». Жизнь - реальная основа повести. Смысл названия. Нравственное, этическое, эпическое и лирическое в произведении, образы.

Теория литературы. Повесть (развитие понятия). Художественная деталь (развитие представлений).

Н.Г. Дамдинов. Жизнь и творчество (обзор). «Декабристын бэһэлиг»/«Кольцо декабриста». Показ в драме судьбы декабристов, сосланных в Бурятию. Поэтическое изображение подвига исторической личности Николая Бестужева, декабриста, ученого, художника. Развитие характера главного героя драмы - Н.А. Бестужева. Братское содружество русских и бурят.

Теория литературы. Стихотворная драма (развитие представлений).

Ц.Р. Галанов. Жизнь и творчество(обзор). «Саран хүхы»/ «Северомуйская легенда». Национально-патриотический пафос повести. Сюжет, художественные приемы и средства проникновения во внутренний мир героев. Тема героизма в жанре повести.

Роль устного народного творчества в сюжете, композиции произведения.

Теория литературы. Повесть (развитие понятия). Фольклоризм литературы (развитие представлений).

Ч.-Р.Н. Намжилов. Жизнь и творчество (обзор). Мотивы любви к родине в стихотворениях

«Монголойд дэбтэрһээ»/ «Из книг о Монголии» («Монгол ороной морид хурдан..., «Һүнийн огторгой», «Сагаан үнгэ һайхан», «Урилдаан дээр»).

Теория литературы. Фольклоризм литературы (развитие понятия).

Ц.Д.Х. Хамаев. Жизнь и творчество (обзор). «Ута намарай сэсэг»/ «Цветок поры осенней».

Человек и природа, жизнь и смерть, взаимоотношения отцов и детей в повести.

Д.-Д. Мункоев. Жизнь и творчество (обзор). «Эхэ тухай дуун». Выражение в произведении сокровенных чувств к матери.

Теория литературы. Лирическая проза (развитие представлений).

М.М. Осодоев. Жизнь и творчество (обзор). Повесть «Ууган хүбүүн»/ «Старший сын». Нравственная сила подвига Владимира Бильдушкинова, пограничника, павшего смертью храбрых при защите рубежей Родины на острове Даманском. Жизненный путь героя, формирование характера, приобщение к миру взрослых.

Теория литературы. Документальная повесть (развитие представлений).

Б.Ш. Шойдоков. Жизнь и творчество (обзор). Писатель-фронтовик. «Дайсанай ара талада»/

«В тылу врага». Изображение ратного подвига бурятских воинов на фронтах Великой Отечественной войны. Духовная и нравственная красота героев.

Теория литературы. Роман (развитие представлений).

Б.Ш. Эрдынеев. Жизнь и творчество (обзор). «Хазаар хара һахал»/ «Черная борода». Изображение народных характеров и нравов. Система персонажей комедии. Мастерство драматурга. Национальный материал, национальный колорит.

Теория литературы. Комедия (развитие представлений).

Буряад литератураар һурагшадай мэдэсэ, шадабари, дүршэл сэгнэхэ эрилтэ

Программын эрилтын ёһоор һурагшадай ямар мэдэсэ, шадабари, дүршэлтэй болоһые, буряад литрератураар хэр зэргэ бэлэдхэлтэй байһаниие зүбөөр элирүүлхэ, шалгаха гол зорилго болоно. Дээрэ хэлэгдэһэн шэглэлнүүд соо табигдаһан заабари хараадаа абажа, һурагшадай мэдэсэ сэгнэхэдээ, тэдэнэй журам, үзэл бодол, мэдэрэлын хэр зэргэ зүбөөр бүрилдэн, эстетическэ талаараа ямараар хүмүүжүүлэгдэжэ байнаб, уншаһан уран зохёолоо зүбөөр ойлгожо, сэгнэжэ шадаха шадабаринь хэр зэргэ бүрилдэжэ байнаб гэхэн зүйлнүүдтэ анхаралаа хандуулха хэрэгтэй.

Һурагшадай шата бүхэндэ (хэшээлэй алишые үедэ) үнгэргэгдэдэг һурагшадай уншалгын үедэ, уншажа байһан зохёолой удхые зүбөөр ойлгохо, хөөрөжэ шадаха дүршэлын хүгжөөхэ. Зохёол соо харуулагдаһан үйлэ хэрэг, үйлэдэгшэ нюурнууд, хэлэһэн үгэ, хэһэн хэрэг, зохёолой идейнэ удха болон уран һайханайн зүйлнүүдые элирүүлгэдэ уран зохёолой ямар удхатай, үүргэтэй байһыень һурагшадай ойлгожо, өөрынхээрээ сэгнэжэ шадаха дүршэл шадабарииень арьбадхаха, үргэдхэхэ.

Уран зохёол шудалан үзэлгэдэ, илангаяа тэрэнэй шүүмжэлэл хэлгэдэ литературын теории шудалха айхабтар ехэ удха шанартай. Литературын теориин удхые гүнзэгыгөөр ойлгуулха гэжэ оролдохо, гадна һурагшадай мэдэсые практическа ажалда, шудалан үзэжэ байһан уран зохёолоор (зохёолго) бэшэлгэдэ, хөөрэлгэдэ зүбөөр. Шадамараар хэрэглүүлхэ

болоно. Энэ талаар литература болон искусство тухай хэлэхэн үгэ, статья хурагшадай литературна бэлэдхэлдэ тон ехэ удха шанартай.

Хурагшадые тусхай литературна бэлэдхэлтэй болгохын тула литературын теориёе хайнаар шудалуулха, гүнзэги мэдэсэтэй болгохо шухала. Эндэ багша хурагшада мэдэсэдэ, тэрэнэй шанартань ьусгаар эрилтэ табиха уялгатай.

Хурагшад зохёолго, асуудалда харюу, реферат, тестнүүдээр хүдэлмэри болон бэшэшье бэшэмэл хүдэлмэри ямараар бэшээб, тэрээн дээрэхэнь үндэхэлжэ, тэдэнэй литератураар бэлэдхэлэй, мэдэсын, аман ба бэшэмэл хэлэлгын дүршэл шадабариин хэр зэргэ хүгжэхыень сэгнэхэ болоно. Программын эрилтын ёһоор хурагшадай литератураар бэлэдхэл, илангаяа хурагшадай аман ба бэшэмэл хэлэлгын бэлэдхэл, дүршэл. Шадабари тусхай гуримтайгаар бүрилдүүлэгдэхэ ёһотой.

Хуралсалай жэлэй турша соо четверть бүхэндэ түрэлхи литератураар бэшэгдэхэ ёһотой зохёолгын тоо иимэрхүүгээр хубаагдаха болоно:

Класс	Бэшэгдэхэ зоёолгын тоо		
	Класстаа	Гэртээ	Хамта дээрээ
5	3-5	2-4	5-9
6	3-5	2-4	5-9
7	2-4	2-4	4-8
8	2-4	2-4	4-8
9	2-4	2-4	4-8
10	3-5	3-5	6-10
11	3-5	3-5	6-10

Зохёолгын хэмжээ гол түлэб иймэ байха: 5 класста – дэбтэрэй 1-2 нюур; 6 класста- 2-2,5; 7 класста -2,5-3; 8 класста -3-3,5; 9 класста – 3,5-4; 10 класста -4-5; 11 класста -5-6 нюур.

Хэрбээ нурагшын зохёолгын дээрэ хэлэгдээрилтэһээ багаар бэшэгдэһэн аад, удхын талаар хангалтатай байбалнь, эрилтын ёһоор сэгнэлтын тэмдэг табиha. Хэрбээ зохёолгын хараалагдаһан эрилтэһээ ехээр бэшэгдээд байгаа һаань, тэрэнтэй зэргэ сэгнэлтэ үргэжэ болохогүй.

Нурагшадай үгэһэн аман харюуда сэгнэлтэ табиhaдаа, иймэ гол эрилтэ хүтэлбэри болгон абаха:

1. Үзэжэ байһан зохёолой удха мэдэлгэ, уран һайханайнь талые, идейнэ удхыень ойлголго, һайнаар уншажа, хөөрөжэ шадалга.
2. Зохёол соо харуулагдаһан үйлэ (эпизодой) хоорондохи холбоо, геройн хэһэн хэрэг, үйлэ. Хэлэһэн үгэ г.м. элирүүлэн хөөрөжэ шадалга.
3. Үзэһэн зохёолой эстетическэ удха элирүүлхын тулада хэрэглэгдэдэг уран хурса үгын үүргые ойлгожо, хэрэглэжэ шадалга.
4. Шүүмжэлгэ хэхэдээ, класстаа үзэһэн гү, али өөрөө уншаһан зохёолоо хэрэглэжэ нуралга.

Зохёол тухай мэдэхэ болоһон, ойлгоһон юумээ сэбэл литературна хэлээр хэлэжэ шадаха, харюу зүбөөр үгэхэ; класс бүхэндэ уранаар, тодо һонороор, ходорхойгоор уншаха, тиихэдээ 5 класста 1 минута соо 100 үгэһөө доошо бэшэ, 6 класста – 110 –һаа доошо бэшэ, 8 класста – 120 үгэһөө доошо бэшэ үгэ уншажа үрдихэ гэжэ хараалагдана. Саашадаа дээдэ класста уншалгаар иимэрхүү ёһо гурим гол түлэб баримталагдаха зэргэтэй.

«5» сэгнэлтэ:

- үзэжэ байһан зохёолойнгоо удхые тон һайнаар, бүхөөр, гүнзэгыгөөр ойлгоһоноо харуулха, зохёолой идейнэ – эстетическэ удхые тайлбарилхадаа, уран аргын үүргэ харуулагдаһан үйлын хоорондохи үлхөө холбоо, геройн ба үйлэдэгшэ нюурнудай абари зан, хэһэн хэрэг болон тэрэнэй ямар удхатай байһые ойлгоһоноо хэлэжэ, хөөрөжэ шадаха байхадань;

- уран захёолой шүүмжэлэл хэхэдээ, литературын теорёор мэдэсээ, шүүмжэлэл хэхэ дүршэлөө, хэлэһэн һанал бодолоо баримталхын тула текст соо байһан зүйлнүүдые хэрэглэжэ, зохёол сохи үе сагай хоорондохи холбоо тайлбарилжа шадахадань (9-11 кл.);

«4» сэгнэлтэ:

- зохёолой текст һайнаар, гүнзэгыгөөр ойлгоһон байхадань;

- зохёолой идейнэ – эстетическэ удхые тайлбарилхадаа, уран аргын үүргэ харуулагдаһан үйлын хоорондохи холбоо, геройн ба үйлэдэгшэ нюурнудай абари зан, хэһэн хэрэг болон тэрэнэй ямар удхатай байһые ойлгоһоноо хэлэжэ, хөөрөжэ шадаха байхадань;

- уран захёолой шүүмжэлэл хэхэдээ, литературын теорёор мэдэсээ, шүүмжэлэл хэхэ дүршэлөө, хэлэһэн һанал бодолоо баримталхын тула текст соо байһан зүйл хэрэглэжэ, шадаха байхадань;

- сэбэр литературна хэлээр хэлэжэ, хөөрөжэ шадаха байхадань табиha.

Гэбэшье нурагша үгэһэн харюу соогоо 1-2 бага зэргын алдуу гаргахадань табиha.

«3» сэгнэлтэ:

- үзэжэ байһан зохёолойнгоо текст гол түлэб мэдэһэн, дунда зэргээр ойлгоһон байхадань, зохёолой уран һайхание болон идейнэ удха тайлбарилхадаа, үгын уран аргын үүргые гол үйлын хоорондохи холбоо, герйн абари зан, хэһэн хэрэг хэр зэргэ ойлгоһоноо гол түлэб хэлэжэ шадаха байхадань;

- литературын теориин асуудал юрэнхыдөө мэдэхэ байбашье, зохёол шүүмжэлхэдээ, тэрэнээ хэрэглэжэ шадаха шадабариинь тулюур байхадань;

- зохёол шүүмжэлхэ дүршэлтэй хүсэд болоогүй, хэлэһэн һанал бодолоо зохёолой текстээр баримталха шадабариинь тулюур байхадань;

- уншажа, хөөрөжэ шадаха шадабариинь юрэ дунда зэргэ байхадань табиха. Багшын асуудалда харюусахадаа, хэдэн алдуу гаргаад, хайнаар хэлэжэ шадаагүй һаань, харюугай байгуулга дутуутай байхадань табиха.

«2 сэгнэлтэ»:

- зохёолой удха тулюураар мэдэхэ, зохёолой идейнэ – эстетическэ удхые тайлбарилхадаа, гол геройн, үйлэдэгшэ нюурнуудай хэһэн хэрэг, үйлэ, һанал бодол, абари зан, шухала уран аргын үүргые элирүүлжэ шадахагүй, юрэ теоретико – литературна ойлгосо мэдэхэгүй, литературна хэлэнэйн ахир, уншалгые техникэ тулюур, уншаха, хөөрэхэдөө ядалдаг байхадань;

- мүн зохёолой удхаар юумэ мэдэхэгүй, программын гол шухала теоретико- литературна асуудал огтолон ойлгоогүй байхадань;

- хэлэхэ, хөөрэхэ юумээ зүбөөр байгуулжа, зохёожо шадахагүй, уншаха, хөөрэхэ дүршэлын тон ахир, тулюур байхадань табиха.

Зохёолго сэгнэлгэ

«5» сэгнэлтэ:

- үзэжэ байһан зохёолойнгоо текст тон хайнаар мэдэжэ, табиһан түсэбэй ёһоор темээ гүнзэгыгөөр харуулжа, бэшэһэн зүйл, һанал бодолоо батаар үндэһэлжэ, жэшээгээр баримталһан, темээ зүбөөр харуулхын тула литературна материал хайнаар эблүүлэн шүүмжэлжэ, нэгдхэжэ, тобшолол хэжэ шадахадань;

-удхадань тааруулһан хайн стильтэй; зүб литературна хэлээр бэшэгдэһэн байхадань;

- хэлэлгын нэгэн гү, али хоёр алдуу хэһэн; удхын талаар багашаг эли бэшэ зүйл гаргаһан байхадань табиха;

«4» сэгнэлтэ:

- табиһан түсэбэй ёһоор темээ яһала дүүрэнээр удхалжа, литературна материал хайн мэдэхэ байһанаа харуулжа, зохёолойнгоо бэшэшье хэрэгтэй материал хэрэглэжэ, һанал бодолоо үндэһэлжэ, тобшолол ба согсолол хэжэ шадахадань;

- удхын 2-3 алдуу гаргаһан, темэһээ хажуу тээшэ халта хазагайрһан. 3-4 хэлэлгын дутагдал гаргаһан байхадань табиха.

«3» сэгнэлтэ:

- темэ гол түлэб харуулагдаад, бүхы дээрээ зүбшүү байбашье, нэгэ талаһаань харуулһан гү, али темээ гүйсэд харуулжа шадаагүй, найруулан бэшэхэдээ текстын удхаар зарим тэды алдуу гаргаһан, темэ хазагайруулагдаһан, тобшолол ба согсолол хэжэ шадаагүй байхадань;

- литературна материал яһала гуримтайгаар найруулһан аад, зүгөөр зарим һанал бодолоо һамарһан, урда хойнонь оруулһан байхадань;

- удхын талаар 4-5 дутуу зүйл, хэлэлгын талаар дүрбэһөө дээшэ бэшэ алдуу гаргаһан байхадань табиха.

«2 сэгнэлтэ»:

- темээ хүсэд харуулжа шадаагүй, түсэбөө баримталаагүй, зохёолой текст тулюураар мэдэхэ, зарим үйлэ огтолон мэдэхэгүй дээрэһээ, дутуу бэшэһэн, ямаршье тобшолол, согсолол хээгүй, һанал бодолоо текстын материалаар баримталаагүй, юрэнхыгөөр бэшэжэрхиһэн байхадань;

- зохёолгын хубинууд хоорондоо һулаар холбогдоһон, бэшэһэн материалаа бодолгүйгөөр эблүүлһэн байхадань;

- тулюур хэлэтэй, огто таарахагүй хэлэнэй алдуунуудые гаргаһан байхадань табиха.

Календарна – тематическа түсэблэл

№	Программын разделнүүдэй гаршаг ба сэдбүүд	Үгтэһэн саг
1	XVIII-XIX зуун жэлнүүдэй буряад арадай бэшэмэл зохёолнууд “Тобчи домуг” гэжэ бэшэмэл зохёол тухай	1
2	Буряад арал зониие гэгээрүүлхэ ажаябуулга	1
3	XX зуун жэлэй I-дэхи хахадай буряад уран зохёол Мүнхэ Сарьдаг (Будажаб Цыренович Найдаков). Саянам. Саяандаа	1
4	Д. Д. Дашинимаев. Тоёон. Мүнхэ Нарьдаг	1
5	Ц. Г. Галсанов. Табан таанараа магтанам. Хэнгэргэ	1
6	XX зуун жэлэй II-дохи хахадай буряад уран зохёол Д. О. Батожабай. Багшашни хэн бэ? Нэрээ хухаранхаар, яһаа хухара	1
7	Багшашни хэн бэ? Хоёр атаман. Жаргал гээшэ юун гээшэб?	1
8	Багшашни хэн бэ? Зохёолой уран тодорхой зүйл	1
9	Х/х-1. Д. О. Батожабайн “Багшашни хэн бэ?” гэхэн туужаар бэшэмэл хүдэлмэри	1
10	Н.Г.Дамдинов. Декабристын бэһэлиг. Ородой флодой түүхэ бэшэгшэ	1
11	Декабристын бэһэлиг. Сибириин нүхэн хаалгануудаар	1
12	Декабристын бэһэлиг. Сэлэнгэ мүрэнэй эрьедэ	1
13	КГУ. Ш. Нимбуев. Эхын юрөөл	1
14	Ц. Р. Галанов. Саран хүхы. Виктор Горбунов	1
15	Саран хүхы. Туужын зүрилдөөнэй эршэдэлгэ	1
16	Саран хүхы. Зохёолой гол бодол	1
17	Х/х. Ц. Р. Галановай “Саран хүхы” гэхэн зохёолоор бэшэмэл хүдэлмэри	1
18	Ч.-Р. Н. Намжилов. Арбан табанай нарын толондо...	1
19	Ч.-Р. Н. Намжилов. Сагаан үнгэ найхан	1
20	Ц.-Д. Х.Хамаев. Ута намарай сэсэг. Хүн ба байгаали	1
21	Ута намарай сэсэг. Туужын уянгата үндэһэн	1
22	Д.-Д. Ж.Мункоев. Эхэ тухай дуун	1

23	Эхэ тухай дуун. Уянгата- үргэлжэлхэн зохёол	1
24	КГУ. Б. Ябжанов. Эхэ шоно	1
25	М.М. Осодоев. Ууган хүбүүн. Эдирхэг хаһа	1
26	Ууган хүбүүн. Түрэл нютагһаа холо	1
27	Ууган хүбүүн. Баатарай нэрье мүнхэлхэн бэшэгүүд	1
28	Б.Ш.Шойдоков. Дайсанай ара талада	1
29	Дайсанай ара талада. 6-11-дэхи бүлэгүүд	1
30	Дайсанай ара талада. Зохёолой гол удха	1
31	Х/х. Дайн хүнэй ба арад зоной ажабайдалда	1
32	Б.Ш. Эрдынеев. Хазаар хара хахал. 1-дэхи үйлэ	1
33	Хазаар хара хахал. 2-дохи үйлэ	1
34	КГУ. Ц.Шагжин. Будамшуу	1

Багшын хэрэглэхэ методическа литература

С.А. Ошорова, Д.Б. Цыденов «Буряад литература» Нуралсалай ном – хрестоматии 1-2-дохи хубинууд, Улан-Удэ, ГБУ РЦ «Бэлиг», 2016 он.

Б.Д. Цыренов, Б.К. Ширапов, Б.Б. Шойнжонов «Һурагшадай заатагүй мэдэхэ үгэнүүдэй нөөсэ», Улан-Удэ, ГБУ РЦ «Бэлиг», 2016 он.

Б.Д. Цырендоржиева «Комплексный анализ текста», учебно – методическое пособие. Улан-Удэ, издательство БГУ, 2016 г.

«Буряад хургуулийн программа», 5-11 классууд.составитель: С.Ж. Балданов - Улан – Удэ: «Бэлиг», 2009 г.

С.Г. Осорова. «Мүнөө үеын буряад уран зохеол» (XX зуун жэлэй һүүл – XXI зуун жэлэй эхин). Хрестомати. – Улаан-Үдэ: «Бэлиг» хэблэл, 2010 он.

Һурагшадай хэрэглэхэ литература

С.А. Ошорова, Д.Б. Цыденов «Буряад литература» Нуралсалай ном – хрестоматии 1-2-дохи хубинууд, Улан-Удэ, ГБУ РЦ «Бэлиг», 2016 он.

Б.Д. Цыренов, Б.К. Ширапов, Б.Б. Шойнжонов «Һурагшадай заатагүй мэдэхэ үгэнүүдэй нөөсэ», ГБУ РЦ «Бэлиг», 2016 он.

Л.Ц. Халхарова. XX зуун жэлэй эхин үеын буряад уран зохеол: хрестомати – Улаан-Үдэ: «Бэлиг» хэблэл, 2009 он.

С.Г. Осорова. «Мүнөө үеын буряад уран зохеол» (XX зуун жэлэй һүүл – XXI зуун жэлэй эхин). Хрестомати. – Улаан-Үдэ: «Бэлиг» хэблэл, 2010 он.

«Мүнгэн дуһалнууд» 9-11 классууд «Электронная книга бурятской литературы».

